

Covido, ergo zoom! Metodologické, technické a etické aspekty distančně vedených rozhovorů v období pandemie Covid-19 / Covido, ergo zoom! Methodological, technical and ethical issues of remote interviewing during the Covid-19 pandemic.¹

Jiří Hlaváček

Abstrakt

Studie se zaměřuje na problematiku metodologických, technických a etických aspektů distančně vedeného rozhovoru v podmínkách pandemie Covid-19 s důrazem na metodu orální historie. Autor se postupně věnuje možným kládům i záporům rozhovorů, které probíhají za využití moderních informačních technologií a zpravidla jsou vedeny na dálku bez přímého osobního kontaktu s respondentem výzkumu. Cílem textu je poskytnout základní vhled do této problematiky, upozornit na možná úskalí a současně nabídnout obecná doporučení (tj. zásady dobré praxe) pro přípravu a správné vedení distančních rozhovorů. Autor v tomto ohledu vychází nejen z vlastních zkušeností s nahráváním rozhovorů v období pandemie, ale také z akademických diskusí se studenty a studentkami, a též z doporučení zahraniční orálně-historické komunity.

Abstract

The study focuses on the issue of methodological, technical and ethical aspects of remote oral history interviewing during the Covid-19 pandemic. The author gradually focuses on the possible pros and cons of remote interviews conducted using modern information technologies without personal contact with the respondent of research. The aim of the text is to provide basic insight into the issue, to point out possible difficulties in the various fields and offer general recommendations (ie best practice) for the planning and conducting remote interviews. The author draws not only from his own experience with recording interviews during the pandemic situation, but also from academic discussions with students and recommendations of the abroad oral-historical community.

¹ Tato studie vznikla jako jeden z výstupů aktivity „Byli jsme před koronou, budeme i po ní... Proměny metodologických aspektů (distančního) vedení rozhovorů v rámci společenskovědního výzkumu v období krize Covid-19 (březen 2020 – současnost)“, jejímž řešitelem je Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, a která byla finančně podpořena Akademií věd ČR v rámci programu *Strategie AV 21: Paměť v digitálním věku*.

Klíčová slova: Orální historie; covid; internet; metodologie; etika; technologie.

Keywords: Oral history; covid; internet; methodology; ethics; technology.

Úvod

Pandemie koronaviru, která se poprvé objevila v čínském Wu-chanu na sklonku roku 2019, postupně významným způsobem zasáhla téměř do všech sfér lidského života a každodenních činností. Nejinak tomu bylo i v profesní oblasti společenských a humanitních věd, kde musela být celá řada výzkumných projektů a aktivit na dlouho dobu pozastavena nebo zcela přerušena. Způsoby, jak se vyrovnat s mnohdy drakonickými epidemiologickými opatřeními (či alespoň cesty, jak zmírnit jejich dopady) tak musela hledat mimo jiné také domácí a zahraniční komunita orálních historiků a historiček, protože pandemie zásadním způsobem omezila či přímo znemožnila osobní setkávání, na němž je metoda orální historie v principu založena.²

Orální historie je nicméně považována za dynamickou a flexibilní metodu, takže proaktivní reakce badatelů na novou pandemickou situaci na sebe nenechala dlouho čekat. Logickým řešením se – vedle (dlouhodobě neudržitelného) osobního setkávání za dodržování přísných epidemiologických opatření (tj. roušky, respirátory, rozestupy, antigenní či PCR testy atd.) – ukázalo (obdobně jako ve většině dalších profesních odvětvích) přesunutí terénního výzkumu do online prostoru, což si současně vyžádalo alespoň částečné přehodnocení dogmatické teze nejstarší generace průkopníků orální historie o nenahraditelnosti osobního kontaktu mezi tazatelem a narátorem.³

Posun od fyzického k virtuálnímu se v posledním roce a půl významně podepsal také na erozi stávající orálně-historické metodologie, ať už se jedná o pravidla vedení rozhovoru, technické nároky na jeho pořízení nebo (klíčové) etické zásady.⁴ Po loňské zkušenosti se navíc zdá, že distančně („na dálku“) vedené rozhovory zřejmě neústanou jen dílčí anomálií roku 2020, která vymizí po oslabení

² Pro větší přehlednost a s ohledem na omezenou délku této stati jsem se rozhodl užívat dále v textu generické maskulinum, není-li uvedeno jinak.

³ Viz např. VANĚK, Miroslav. *Around the Globe. Rethinking Oral History with Its Protagonists*. Prague : Karolinum, 2013; VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008.

⁴ Pokud v tomto textu odkazují na zavedené orálně-historické standardy (ať už se jedná o teorii, metodu, technické aspekty nebo etické zásady), případně s nimi polemizují, jedná se vždy o tradici české (a dílem též anglosaské) orální historie, tak jak byla (a je) od roku 2000 systematicky praktikována a rozvíjena v Centru orální historie při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Klíčové texty pro srovnání viz VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha : Karolinum, 2015; PERKS, Robert – THOMSON, Alistair. *The Oral History Reader*. London : Routledge, 2015; ABRAMS, Lynn. *Oral History Theory*. London : Routledge, 2016.

či úplném ústupu pandemie. Naopak, množství publikovaných textů věnovaných provozování metody orální historie v „čase krizi“ (a nikoliv nutně jen těch pandemických), včetně metodických pokynů (*guidelines*) pro distančně vedené online rozhovory (*remote interviews*) zejména z provenience americké Oral History Association, nasvědčuje, že tento způsob získávání orálně-historických pramenů se bude v komunitě postupně stále více etablovat.⁵ Koronavirová krize se tak stala možností jak dohnat určité zpoždění v digitalizaci orálně-historického výzkumu (a to zejména v evropském prostoru), resp. přehodnotit některé rigidní názory na význam moderních technologií při pořizování rozhovorů s pamětníky.⁶ Koneckonců, k obdobnému posunu došlo v poměrně krátkém čase téměř ve všech oblastech našeho každodenního života (např. online výuka ve školách, digitalizace státní správy, masivní nárůst online nakupování apod.).

V tomto kontextu se tak s největší pravděpodobností aktuálně nacházíme (s odkazem na vlivnou teorii Thomase Kuhna) ve stádiu „krize normální vědy“ (či snad již v době „mimořádné vědy“), přičemž tento stav dříve či později nutně povede k „vědecké revoluci“, tedy ke změně stávajícího orálně-historického paradigmatu.⁷ Tato změna, jejímž prvotním hybatelem se stala právě současná koronavirová krize, se podle mého názoru v dlouhodobém horizontu projeví minimálně ve třech základních rovinách: metodologické (nutnost přizpůsobit zavedené orálně-historické standardy pro vedení rozhovorů novému trendu, který – za určitých okolností – upřednostňuje distančně vedené rozhovory před klasickým osobním kontaktem), technické (využití moderních informačních technologií a multimediálních zařízení při nahrávání rozhovorů od chytrých telefonů a tabletů, přes konzole a chytré televize, až po notebooky a klasické pevné stanice, včetně otázky volby vhodného softwaru) a etické (distanční rozhovory s sebou přináší zcela nová etická dilemata i bezpečnostní hrozby).

Na několika následujících stranách se proto pokusím tyto (z mého pohledu) nejdůležitější změny v kontextu tří výše uvedených rovin blíže popsat a upozornit na jejich možný přínos i úskalí. Vycházet budu nejen z vlastních praktických zkušeností s nahráváním rozhovorů během pandemie Covid-19, ale také z diskusí, které jsem vedl v rámci výuky se studenty během uplynulého akademického roku, a pochopitelně též z již zmiňovaných publikovaných doporučení mezinárodní orálně-historické komunity.⁸

⁵ Podrobné shrnutí této problematiky bylo publikováno koncem srpna 2020 na webu americké Oral History Association. Viz Remote Interviewing Resources. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.oralhistory.org/remote-interviewing-resources>> [Cit. 2021-02-01].

⁶ K obecným trendům v této oblasti viz specializovaný webový portál Oral History in the Digital Age (<http://ohda.matrix.msu.edu>), knižně viz např. BOYD, Doug – LARSON, Mary (eds.). *Oral History and Digital Humanities: Voice, Access, and Engagement*. New York : Palgrave Macmillan, 2014.

⁷ Viz KUHN, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha : Oikoymenh, 1997.

⁸ Na tomto místě bych rád poděkoval za inspirativní reflexi všem studentům Fakulty humanitních studií UK, kteří se s nadšením a odhodláním (navzdory nepříznivé epidemiologické situaci)

Dilema první (metodologické): rozhovor „na dálku“ ano či ne?

Většina badatelů, kteří využívají ve svých výzkumech metodu orální historie si v průběhu uplynulého roku nepochybně nejednou položila otázku, jak s ohledem na aktuální situaci postupovat dál? Pokusit se nahrát rozhovory takřkajíc „za každou cenu“ a riskovat tím vlastní či narátorovo zdraví nebo interview raději odložit (tj. počkat až se pandemická situace uklidní), ale současně tak mnohdy rezignovat na splnění časového harmonogramu výzkumu? Zlatou střední cestou se ukázala být možnost uskutečnit rozhovor „na dálku“ (zpravidla ve formě online videohovoru, výjimečně také klasického telefonní hovoru bez obrazového přenosu). Velmi záhy se však potvrdilo, že ani tato varianta není samospasitelná, resp. má celou řadu metodologických úskalí. K tomu, abychom si ujasnili, za jakých okolností je vhodné uskutečnit rozhovor v distanční formě, by nám proto mělo pomoci zvážení následujících kritérií.⁹

Prvním z nich je bezpochyby – zejména v kontextu pandemické situace – míra nebezpečí, tedy obecně jakékoliv riziko spojené s uskutečněním rozhovoru, a to nejen ve vztahu k respondentovi (narátorovi), ale také k samotnému výzkumníkovi (tazateli). Orální historie je v principu pojímána jako jedna z metod, záchranného výzkumu“, což znamená, že prioritní cílovou skupinu představují příslušníci z řad nejstarší generace pamětníků (tj. senioři v průměrném věku 80–90 let), pro něž se však pandemie současně stala největší hrozbou.¹⁰ Nesmíme ovšem zapomínat na skutečnost, že potenciálně ohrožený je v tomto případě prakticky každý jedinec (tj. mohou nastat situace, kdy i o několik desítek let starší senior je v konečném důsledku v mnohem lepší psychické a fyzické kondici než o dvě generace mladší tazatel). S ohledem na nepříznivou pandemickou situaci by tedy oboustranné posouzení zdravotního stavu (a s ním spojených rizik) mělo být tím prvním a nejdůležitějším faktorem v rozhodování, zda uskutečnit klasický rozhovor, který předpokládá fyzický kontakt či blízkost, nebo zda je vhodnější (tj. bezpečnější) právě distanční forma rozhovoru. Kritérium rizika lze nicméně vztáhnout i na jakékoliv jiné krizové situace, jeho zohlednění tak nepochybně najde uplatnění např. během nahrávání rozhovorů ve válečných zónách nebo na místech postižených živelnými katastrofami.¹¹

pustili do terénního výzkumu v rámci bakalářského kurzu *Úvod do orálně-historického výzkumu II.* (2020) a magisterského kurzu *Orálně-historický metodologický proseminář II.* (2021).

⁹ Oral History Association připravila za tímto účelem názorné grafické schéma, které lze při rozhodování využít. Viz Consideration for Remote Oral History Interviewing. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.oralhistory.org/wp-content/uploads/2020/10/Remote-interviewing-guidelines-10.8.2020.pdf>> [Cit. 2021-02-01].

¹⁰ Tedy alespoň v průběhu roku 2020, kdy ještě v České republice nebyla tato riziková skupina obyvatelstva očkována.

¹¹ Viz např. CAVE, Mark. Through Hell and High Water: New Orleans, August 29–September 15, 2005, *The Oral History Review*, vol. 35, no. 1, 2008, s. 1–10; FIROUZKOUHI, Mohammadreza – ZARGHAM-BOROUJENI, Ali – KAKO, Mayumi – ABDOLLAHIMOHAMMAD, Abdolghani.

Druhé kritérium již bezprostředně nesouvisí s pandemickou situací a v budoucnu jej tak proto zřejmě bude možné považovat za rozhodující. Jedná se o samotnou vzdálenost, kterou by byl tazatel nucen překonat, aby se dostal do osobního kontaktu s narátorem. Distančně vedený rozhovor představuje snadný způsob, jak se prostřednictvím několika kliknutí myši nebo dotyků displeje spojit prakticky s kýmkoliv na světě, pokud se nachází v dosahu signálu satelitní sítě. Své uplatnění tak může toto řešení nalézt např. při výzkumu (e)migrantů či krajských komunit v zahraničí. Moderní technologie v tomto případě představují nejen významnou úsporu času, ale především finančních nákladů, které by musel tazatel vynaložit na cestování za respondenty.¹²

Třetím faktorem je naléhavost rozhovoru (*ergo* samotného výzkumu). V souladu s klasickými poučkami orální historie platí, že bychom měli za všech okolností preferovat především osobní kontakt s pamětníkem, který je považován za důležitý předpoklad pro budování důvěry a empatie během rozhovoru. Pokud tedy nejsme omezeni vysokým věkem respondentů (tj. rizikem ztráty unikátních vzpomínek v relativně krátkém časovém horizontu) nebo společenskou aktuálností výzkumného tématu (např. reflexe současné koronakrizy¹³), popřípadě blížícím se termínem konce řešení projektu (pragmatický problém financování), měli bychom raději vždy usilovat o odložení rozhovoru na dobu, kdy jej bude možné uskutečnit ve formě osobního setkání.¹⁴

Další určující kritérium představuje dostupné technické vybavení a dovednosti, jimiž musí (alespoň v základní míře) disponovat obě strany výzkumu (tj. tazatel i narátor). V tomto ohledu platí, že pokud nemá jedna ze zúčastněných stran k dispozici dostatečně kvalitní techniku (včetně datového připojení),

Experiences of civilian nurses in triage during the Iran-Iraq War: An Oral History, *Chinese Journal of Traumatology*, vol. 20, no. 5, 2017, s. 288–292.

¹² Toto řešení bylo v některých případech v minulosti již využíváno v rámci mezinárodních výzkumných projektů, nicméně současný trend „stěhování“ do virtuálního světa povede podle mého názoru velmi brzy k tomu, že distančně vedené orálně-historické rozhovory se nově stanou přijatelnou možností také pro tuzemské terénní výzkumy (např. v případě studentských projektů, které disponují pouze omezeným či nulovým rozpočtem).

¹³ Vedle české reflexe koronakrizy ve formě projektu Miroslava Vaňka a Jany Wohlmuth Markupové, vznikla též řada zahraničních výzkumů na toto téma. Viz např. KELLY, Jason M. (2020) The COVID-19 Oral History Project: Some Preliminary Notes from the Field. *The Oral History Review*, vol. 47, no. 2, 2020, s. 240–252.

¹⁴ Dosavadní vývoj pandemie nicméně ukázal, že i kritérium naléhavosti má své limity. Řada výzkumníků byla ochotna počkat několik měsíců, málokdo byl však ochoten čekat rok nebo déle. Zlepšení pandemické situace navíc nešlo ruku v ruce se zrušením některých opatření, takže v případě osobních setkání řešitelským týmům i se zpožděním vznikly neočekávané náklady (např. pořízení roušek respirátorů nebo jednorázových testů), ale také nové metodologicko-etické problémy (zhoršení psychického stavu pamětníků v důsledku dlouhodobé sociální izolace, diskomfort spojený s nařízenými rozestupy či nutnost přesunout místa konání rozhovoru z interiéru do exteriéru apod.).

popř. neumí takové zařízení ovládat, neměli bychom se o distančně vedený rozhovor raději vůbec pokoušet, protože nekvalitní záznam nebo jeho neodborné přerušení v průběhu rozhovoru může mít za následek snížení výpovědní hodnoty získaného pramene a v krajním případě vést dokonce k jeho nenávratné ztrátě. Jakékoliv technické problémy navíc mohou u narátora vyvolat neochotu zúčastnit se výzkumu nebo v něm nadále pokračovat.

Nedostatečné vybavení – např. absence webkamery – může také významně ovlivnit možnosti analýzy a interpretace distančně pořízeného rozhovoru, protože teoreticky může nastat (a v praxi také několikrát nastala) situace, kdy hovoříme s cizím člověkem, kterého nevidíme (ani jsme jej nikdy předtím neviděli), což může vést k dezinterpretaci či zkreslení získaných vzpomínek při následné analýze.

Především však distančně vedený rozhovor poměrně významným způsobem deleguje část zodpovědnosti za technickou stránku interview na respondenta, čímž dochází v kontextu orální historie ke zcela nové situaci z metodologického hlediska. Při klasicky vedeném rozhovoru je totiž za nahrávání zařízení (jeho technický stav, kvalitu záznamu, umístění i průběžnou kontrolu) zodpovědný výhradně tazatel. Naopak při distančně vedeném rozhovoru stavíme narátora (zejména v případě, že se jedná o seniora, který má minimální zkušenosti s moderními technologiemi) do velmi nepříjemné pozice, v níž je zodpovědný nejen za obsah a formu řečeného, ale také za jeho záznam.

Posledním významným faktorem při rozhodování o podobě rozhovoru je jeho téma. V případě vysoké míry jeho citlivosti není vhodné realizovat rozhovor v distanční formě, protože pamětník se může velmi rychle ocitnout v emočním diskomfortu, jehož následky nelze dopředu náležitě odhadnout.¹⁵ Naopak při klasickém rozhovoru může tazatel svou přítomností na místě významně ovlivnit (uklidnit) situaci, a to včetně vyhodnocení po jaké době je vhodné pamětníka po rozhovoru opustit (tj. absolvovat fázi „uvolnění z vazeb“).¹⁶ Obdobné doporučení platí také pro reflexi aktuálních (tedy potenciálně „výbušných“) společenských témat či kauz, kde může chybějící osobní kontakt rovněž vést k dezinterpretaci obsahu sdělení.

Pokud jsme i po zohlednění všech výše uvedených kritérií dospěli k závěru, že v našem případě skutečně převažují klady distančně vedeného rozhovoru nad jeho zápory, můžeme se pustit do jeho přípravy. Z hlediska metodologie pak platí, že distanční forma klade na tazatele daleko větší nároky, a to prakticky

¹⁵ Obecně se jedná zejména o různé traumatické zážitky (např. vzpomínky na holocaust, válečný konflikt, rodinné tragédie apod.).

¹⁶ I tento přístup nicméně vyžaduje velkou míru empatie a pro některé tazatele může představovat poměrně psychicky náročný úkol i za normálních okolností. Viz např. NOSKOVÁ, Jana. Tazatel, dotazovaný – dočasný "přítel"? *Biograf*, roč. 9, č. 35, 2004, s. 121–126.

ve všech fázích terénně-virtuálního výzkumu (tj. od informační schůzky, přes rozhovor samotný a jeho technické zajištění až po řešení dalších formálních náležitostí jako je získání informovaného souhlasu apod.). Náročnější je zejména proces komunikace s pamětníky, který vyžaduje nutnost častěji a srozumitelněji podávat druhé straně všechny potřebné informace o výzkumu, a to navíc s dostatečným předstihem.¹⁷

Tazatelé by současně neměli podlehnout prvotní iluzi, že distančně vedený rozhovor je snadnější cestou, jak získat orálně-historický pramen. Naopak, zkušenosti z virtuálního terénu ukazují, že udržet adekvátní míru pozornosti během rozhovoru „na dálku“ může být mnohem obtížnější než při osobním setkání. Soustředění ztěžuje nejen komfort, který nám poskytuje známé prostředí (vlastní domov či kancelář), ale především samotné možnosti moderních technologií. Nezkušený výzkumník proto může mít tendenci podlehnout pokušení, že pokud pamětník nevidí, co se odehrává na jeho obrazovce, zatímco vypráví svůj životní příběh, může se věnovat jiným činnostem (nejčastěji v podobě *multitaskingu* – např. vyřizování pošty, komunikace přes messenger, sledování aktuálního zpravodajství, a to vše při současném naslouchání pamětníkovi), což je samozřejmě nejen neslušné, ale také neetické. Riziko nepřímého rozptylování je v tomto případě daleko větší než u klasického rozhovoru, kde je v důsledku fyzické přítomnosti třeba po celou dobu udržovat přiměřený oční kontakt (tj. respondent by jakoukoliv hlubší nesoustředěnost na straně tazatele pravděpodobně velmi rychle zaregistroval a upozornil na ni).

Na druhou stranu, i komunikace přes obrazovku může mít své výhody. Zejména začínajícím tazatelům bez dostatečné erudice či badatelům, kteří se pouštějí do nového výzkumného tématu, umožňuje distanční forma snadno (a především nepozorovaně) dohledávat či ověřovat informace, které respondent na dálku sděluje (např. prostřednictvím specializovaných webů, v elektronických kopiích archivních dokumentů nebo v digitalizované odborné literatuře).¹⁸

¹⁷ Důrazně např. nedoporučujeme realizovat online rozhovor hned při prvním kontaktu s pamětníkem, ale raději s ním nejprve po telefonu (či v rámci samostatné online schůzky) prodiskutovat všechna specifika orálně-historického výzkumu (tj. nutnost pořádit zvukový či obrazový záznam rozhovoru, právní rovinu spojenou s informovaným souhlasem, i další postup – anonymizace, autorizace, publikace atd.). I v tomto případě je proto dobré využít klasickou formu oslovovacího dopisu (resp. emailu), v němž všechny potřebné aspekty potenciálnímu respondentovi náležitě vysvětlíme (a poskytneme mu také možnost na cokoli se doptat).

¹⁸ Srv. viz HLAVÁČEK, Jiří. Promarněné naděje? Praktické a etické problémy orálně-historického výzkumu tzv. intelektuálních elit. In: MÜCKE, Pavel – BRYCHTA, Martin (eds.). *Na hranici mezi minulostí a přítomností: současné perspektivy orální historie*. Praha – Ostrava : Česká asociace orální historie – Ostravská univerzita, 2016, s. 109–122; NEČAS, Pavel. Advokáti mrtvých – orální historie na poli soudního lékařství, *MEMO*, roč. 8, č. 1, 2018, s. 67–80.

Dilema druhé (technické): jakým způsobem uskutečnit rozhovor „na dálku“?

Během posledního roku a půl se v důsledku pandemie Covid-19 významně proměnily návyky světové populace, pokud jde o četnost a způsoby využívání moderních informačních technologií. Většina obyvatel evropského a amerického kontinentu začala využívat virtuální prostor k aktivitám, které byly dosud spíše doménou „offline“ světa. Možnost uskutečnit tyto aktivity v online prostředí sice existovala již předtím, nebyla však natolik rozšířená. Pracovní schůzky, vědecké konference, pravidelná výuka, většina běžné každodenní komunikace s přáteli i rodinnými příslušníky se vzhledem k omezenému pohybu osob a riziku nákazy nutně musela přesunout do online prostoru různých aplikací (Google Meet, Facetime, Microsoft Teams, Signal, Skype, WhatsApp, ZOOM aj.). Distančně vedený orálně-historický rozhovor proto může mít – na rozdíl od klasického rozhovoru – velké množství podob.

V této části budeme vycházet z pracovní definice distančně vedeného rozhovoru jako interakce mezi tazatelem a narátorem, která probíhá v reálném čase, ale bez fyzické přítomnosti obou stran na jednom místě, přičemž verbální či vizuální kontakt je zprostředkován za využití již zmiňovaných moderních technologií.¹⁹ Při výběru vhodné techniky, resp. komunikačního kanálu pro rozhovor „na dálku“ bychom měli v ideálním případě opět postupovat s rozmyslem. Rozhodování nám může usnadnit posouzení následujících kritérií: účel záznamu a forma přenosu, typ zařízení a dostupné platformy, možnost využití dalšího externího příslušenství.

Dříve než se pustíme do výběru vhodného zařízení měli bychom si nejprve ujasnit k čemu má orálně-historický rozhovor v budoucnu sloužit, a především zvážit naše finanční možnosti s ohledem na rozpočet, který má ve výsledku zásadní dopad na všechna výše uvedená kritéria. Potřebujeme rozhovor výhradně pro účely našeho výzkumu nebo bude pořízený záznam využívat ještě někdo další (např. členové řešitelského týmu nebo budoucí badatelé v rámci obdobně orientovaných výzkumů)? Bude interview využito jen ve formě publikace (studie, monografie atd.) nebo se předpokládá jeho zpracování do podoby multi-mediálního výstupu (např. web, dokument, film, aplikace apod.)? Plánujeme využít audiovizuální ukázky z interview při popularizaci výzkumného tématu (např. v médiích) nebo ve výuce? Je pro nás s ohledem na povahu výzkumu důležitý obraz nebo bude stačit jen zvukový záznam? Všechny tyto otázky jsou úzce svázané s charakterem (a rozpočtem) výzkumu (tj. iniciativa laického badatele, studentská kvalifikační práce, grantový projekt apod.) a odvíjí se od nich další požadavky na kvalitu záznamu, způsoby archivace i limity případného zpracování.²⁰

¹⁹ V extrémním případě je za distančně vedený rozhovor možné označit také komunikaci, která probíhá klasickým způsobem, ale za přítomnosti nějaké fyzické bariéry (např. přes dveře místnosti, zavřené okno, zeď apod.). Pokud by byl takový rozhovor nahrán, doplněn o protokol a informovaný souhlas, pak nepochybně splňuje parametry orálně-historického pramene.

²⁰ Využití rozhovorů v médiích klade vysoké nároky na kvalitu pořízeného záznamu. Obdobně je

V případě klasického orálně-historického rozhovoru je pořízení zvukového záznamu považováno za nepsanou podmínku účasti ve výzkumu, zatímco nahrávání videa je často chápáno pouze jako jakási přidaná hodnota („něco navíc“). Pandemická situace tento zažitý standard významně proměnila. Při distančním rozhovoru totiž zpravidla nemáme jinou možnost vizuálního kontaktu než prostřednictvím videohovoru.²¹ Jak již bylo uvedeno, absence přímého osobního kontaktu nejen komplikuje pozdější analýzu a interpretaci, ale také ovlivňuje atmosféru samotného rozhovoru a zásadním způsobem limituje možnosti vzájemné interakce (např. zcela vylučuje možnost nonverbální komunikace), proto bychom měli u rozhovoru, na dálku“ (za předpokladu, že to okolnosti dovolí) vždy trvat na formě obrazového přenosu a záznamu.

Současně nicméně platí, že v ojedinělých případech může mít své přednosti i rozhovor, jehož záznam je pořizován výhradně ve zvukové podobě, protože tento způsob je pro pamětníka zpravidla nejméně stresující (např. při ostychu respondenta nebo otevírání citlivých témat během rozhovoru), klade však vyšší nároky na tazatele, který musí usměrňovat dynamiku pouze na základě slovních podnětů, což bývá obtížnější.²²

Při výběru konkrétního komunikačního zařízení je třeba vzít v potaz nejen jeho technické parametry, ale také podporované platformy (tj. software, včetně operačního systému). Nejdůležitějším kritériem (obdobně jako při klasickém výzkumu) zůstává kvalita záznamu (tj. rozlišení kamery a citlivost mikrofonu). V dnešní době je možné za technicky dostačující považovat téměř všechna komunikační zařízení spadající do střední nebo vyšší cenové třídy. U většiny respondentů lze nicméně předpokládat vybavenost staršími zařízeními, ať už jde o notebooky, tablety nebo klasické stolní počítače. V případě nedostatečné minimální hardwarové konfigurace se proto jako efektivní nouzové řešení osvědčilo uskutečnění (audio)videohovoru prostřednictvím chytrého telefonu (*smartphonu*). Jeho nevýhodou však bývá malý displej, který snižuje komfort respondenta během

tomu také při dlouhodobé archivaci v institucionálních sbírkách, zatímco u rozhovorů, které pořizujeme pouze pro vlastní účely (např. studentské kvalifikační práce) bývá obsah zpravidla nadřazen formě (jakkoliv je tato nepsaná praxe v rozporu s klasickými orálně-historickými standardy).

²¹ Za specifickou formou distančního rozhovoru (a zřejmě také nejpodobnější osobnímu kontaktu při klasickém rozhovoru) lze považovat setkání tazatele s narátorem ve virtuální realitě (např. za využití herních konzolí). Tento způsob interakce nicméně záměrně ponechávám stranou, protože není zatím dostatečně rozšířený, ačkoliv potenciál této technologie jako nástroje vizuální elicitace v reálném čase je do budoucna nepochybně obrovský.

²² Během loňského roku jsme zaznamenali několik případů, kdy se studenti rozhodli realizovat terénní výzkum pouze prostřednictvím telefonického hovoru. Překvapivě byla jejich zpětná vazba převážně pozitivní, a to nejen z pozice tazatelů (větší otevřenost), ale také ze strany pamětníků, kteří si často pochvalovali neformální atmosféru, kdy si mohli při rozhovoru udělat větší pohodlí (např. ležet) nebo se souběžně věnovat dalším činnostem (např. uklid domácnosti, vaření, procházka se psem apod.). Otázkou nicméně zůstává, jakým způsobem se nezvyklá forma rozhovoru promítla do koncentrace respondentů při odpovídání na otázky.

rozhovoru. Obecně platí, že čím jednodušší ovládání (např. dotykové), tím lépe, proto je možné – na základě dosavadní zkušenosti – za ideální zařízení pro distančně vedené rozhovory považovat tablet, který je lehký, snadno přenosný, disponuje obvykle poměrně intuitivním rozhraním a mívá také větší uhlopříčku displeje než smartphony.²³

Většina online rozhovorů se nicméně pravděpodobně nadále bude uskutečňovat za využití stolního počítače nebo laptopu, které splňují většinu požadavků na konektivitu, pokud jde o další periférie (tj. externí mikrofony a kamery, sluchátka atd.). Za těchto okolností lze na distančně vedený rozhovor aplikovat obdobné zásady jako při klasickém interview (tj. výběr vhodného prostředí s ohledem na rušivé zvuky, vyloučení dalších osob, přirozené osvětlení a komfort narátora).

Pokud jde o samotné aplikace, pro srovnání jednotlivých služeb a programů lze na internetu nalézt velké množství profesionálních i uživatelských recenzí a hodnocení.²⁴ Omezíme se proto jen na obecná doporučení pro výběr vhodného softwaru. Především je třeba vždy se podrobně seznámit s licenčními podmínkami užití konkrétního programu či služby.²⁵ Nepodceňte ani ovládání těchto programů a vždy mějte raději po ruce manuál nebo rychlou nápovědu.²⁶ Online spojení otestujte s dostatečným předstihem na obou stranách, abyste ověřili funkčnost zařízení, kvalitu datového připojení i znalost základních ovládacích prvků zvolené aplikace.²⁷ Vyhněte se tak zbytečným prodáváním a zmatečnému nastavování vstupních zařízení (tj. mikrofonu a kamery) při samotném rozhovoru. Nezapomeňte, že jedním z hlavních přínosů orální historie je fixace ústního svědectví v audio(vizuální) podobě (tj. vytváření nového pramene pro budoucí badatele). Vždy si proto ověřte, že je rozhovor skutečně nahráván a zvýšenou pozornost věnujte také každému pozastavení nebo opětovnému spuštění nahrávání, obdobně jako uložení pořizovaného záznamu a následnému zálohování.

²³ Vzhledem k relativně přijatelné pořizovací ceně pak tablety také mohou být zapůjčeny respondentům, kteří nedisponují žádným vhodným komunikačním zařízením. Pamětníkovi lze např. tablet jednoduše doručit kurýrem, poštou nebo osobně donést, následně uskutečnit rozhovor a poté si přístroj zase vyzvednout a stáhnout potřebná data (např. záložní záznam rozhovoru).

²⁴ Viz např. DERUDDER, Kimberley. Which video conferencing mobile application to reduce your impact? 2021 Edition. [Online] Dostupné z URL: <<https://greenspector.com/en/which-video-conferencing-mobile-application-to-reduce-your-impact-2021>> [Cit. 2021-04-05].

²⁵ Není nic nepřijemnějšího, než když je rozhovor předčasně ukončen kvůli vypršení trial verze programu. Pochopitelně, i omezené verze lze pro výzkum v případě nízkého či nulového rozpočtu využít, cenou za to je ovšem diskomfort při jejich užívání (např. nutnost opětovného připojení obou stran rozhovoru po vypršení časového limitu bezplatné či trial verze).

²⁶ Jak již bylo zmíněno, během distančního rozhovoru přenášíte část odpovědnosti za techniku na narátora. Proto byste měli být schopni vzdáleně jej navigovat kdykoliv bude třeba.

²⁷ V praxi jsme se během loňského roku několikrát setkali s překvapením na straně tazatele, že rozhovor byl předem dohodnut, ale nakonec nemohl být zrealizován, protože respondent neměl adekvátní datové připojení, případně došlo k vyčerpání jeho datového limitu.

Pokud to situace dovolí, snažte se používat záložní záznamové zařízení, abyste minimalizovali riziko ztráty dat (i pokud by se mělo jednat „jen“ o telefon či malý diktafon, který umístíte k reproduktorům počítače). Dodržujte základní pravidla kybernetické bezpečnosti (tj. instalujte aplikace jen z důvěryhodných zdrojů, používejte antivirový program, udržujte aktualizovaný operační systém, navazujte šifrované spojení, volte dostatečně silná hesla a nepoužívejte cloudové služby pro uchovávání či sdílení pořízených rozhovorů).²⁸ A konečně, vždy mějte připravený záložní plán, jak pamětníka kontaktovat, pokud by se ve smluveném čase spojení nepodařilo navázat nebo došlo k jeho náhlému přerušení (uživatelská chyba, technické selhání, ztráta spojení nebo *blackout*). Pokud taková situace přece jen nastane, snažte se vždy co nejrychleji spojit s respondentem (např. telefonicky), uklidnit jej (což platí zejména pro pamětníky z řad nejstarší generace) a najít společné řešení pro další postup, případně odložit rozhovor na jiný termín.

Před samotným nahráváním online rozhovoru je pak nutné uvědomit si, že klasické metodologické požadavky na kvalitu záznamu pro archivaci jsou často v rozporu s technickými parametry distančně vedeného rozhovoru. Zatímco archivní a sbírkové instituce preferují datové soubory v bezeztrátovém (nekomprimovaném) formátu, nepoužívanější online služby pro videohovory se – s přihlédnutím k abnormálnímu síťovému provozu – snaží o pravý opak (tj. o minimalizaci celkového objemu přenesených dat v rámci spojení).²⁹ Měli bychom proto mít na paměti, že většina online služeb za účelem rychlejšího přenosu (tj. v reálném čase bez zpoždění) datové soubory ve výchozím nastavení komprimuje, přičemž rozdíl oproti původnímu datovému toku mohou v případě obrazu čítat dokonce desítky gigabajtů (např. při výchozím nahrávání v HD či 4 K rozlišení).

Kvalitu záznamu lze ovlivnit prostřednictvím externího příslušenství v podobě další kamery či mikrofonu. Zejména americká orálně-historická komunita doporučuje využívat takových externích zařízení s odkazem na skutečnost, že původní vestavěné mikrofony a kamery nejsou obvykle dostatečně vhodné.³⁰ Bezesporu tomu tak skutečně je, pokud předpokládáte budoucí medializaci pořízeného rozhovoru, nicméně pro účely klasických výzkumů je i nižší kvalita záznamu zpravidla dostačující (současně je třeba brát v potaz, že přítomnost jakéhokoli dalšího zařízení může být pro narátora nekomfortní a přinést potenciální technické problémy).

²⁸ Viz též Doporučení pro bezpečný pohyb v kybersvětě. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.nukib.cz/cs/infoservis/doporuceni/1508-doporuceni-pro-bezpecny-pohyb-v-kybersvete/>> [Cit. 2021-04-06].

²⁹ Za ideální formát souboru je v případě zvuku považován Broadcast WAV, u videa pak MPEG-2 nebo MOV. Přijatelné jsou také soubory ve formátu WAV, AIFF a FLAC (zvuk) a MPEG-4 (video). Viz Archiving Oral History Dostupné z URL: <<https://www.oralhistory.org/archives-principles-and-best-practices-overview>> [Cit. 2021-04-06].

³⁰ Remote Interviewing Webinar. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.baylor.edu/library/index.php?id=974465>> [Cit. 2021-04-01].

Pokud potřebujeme dosáhnout skutečně profesionálního a nekomprimovaného zvukového či obrazového záznamu, lze využít řešení tzv. dvojího koncového nahrávání (*double ender recording*), při němž je rozhovor nejen přenášen ale současně také separátně nahráván, a to na obou stranách (tj. jak na zařízení tazatele, tak na zařízení respondenta).³¹ Obě nahrávky jsou následně sdíleny, spojeny do jednoho souboru a synchronizovány na základě časové stopy (tímto způsobem lze nahrávat jakýkoliv výchozí obrazový i zvukový signál).³² Současně tento postup funguje také jako určitá forma zálohy, která umožňuje předcházet již zmiňované ztrátě dat při výpadku zprostředkovatelské služby. Pro dvojí koncové nahrávání lze využít buď druhý mikrofon připojený k počítači (a další software), nebo klasický diktafon, případně smartphone, na němž spustíme nahrávání.

Obecně při volbě techniky platí zásada, že cílem je kompromis mezi tazatelskými požadavky na kvalitu záznamu a respondentovými nároky na uživatelskou přívětivost zvoleného (hardwarového i softwarového) řešení.

Dilema třetí (etické): jak „na dálku“ dostát etickým zásadám výzkumu?

Poslední ze základních dilemat se vztahuje k etické rovině výzkumu, přičemž všechny klasické orálně-historické etické zásady bychom se měli snažit dodržet také v rámci distančně vedeného rozhovoru.³³ Potenciální komplikaci představuje v tomto ohledu zejména získání informovaného souhlasu, který je za normálních okolností zpravidla podepsán v rámci osobního setkání před, během, či po skončení (prvního nebo druhého) rozhovoru. U interview „na dálku“ připadají v úvahu minimálně dvě možnosti řešení této situace: fyzické nebo elektronické předání (ať už se jedná o originály nebo kopie).

Respondentovi můžeme originál informovaného souhlasu zaslat k podpisu fyzicky poštou nebo prostřednictvím jiné kurýrní služby spolu s žádostí o podpis a zaslání zpět (ideálně s připravenou ofrankovanou obálkou a nadepsanou adresou naší instituce). Tento způsob je považován za nejbezpečnější a nejtransparentnější, zároveň nevyžaduje znalost ovládání dalších technologií a ze strany pamětníka předpokládá jen minimální míru interakce (tj. návštěvu pošty či poštovní schránky). V ideálním případě, pokud byl respondent seznámen se zněním souhlasu předem, může dokument okamžitě podepsat a předat zpět kurýrovi

³¹ BOUDREAU, Matthew. *What Are the Benefits of Double-Ender Recording?* [Online] Dostupné z URL: <<https://www.thepodcasthost.com/editing-production/recording-a-double-ender/>> [Cit. 2021-04-01].

³² Využít lze některý z mnoha programů pro záznam zvuku či obrazu (včetně výchozích nástrojů všech nejrozšířenějších operačních systémů). Viz např. opensource program OBS Studio (<https://obsproject.com>).

³³ Tj. navázání důvěrného vztahu mezi tazatelem a narátorem, seznámení s legislativními aspekty výzkumu, způsoby archivace a dalším využitím rozhovoru, obdobně jako s možností jeho autorizace či sjednání dalších ujednání apod.

(nebo mu jej může zanést badatel osobně). Problémem tohoto řešení jsou vedlejší finanční náklady (v případě zprostředkování externí službou) a také riziko delší časové návratnosti, které s sebou nese nutnost opětovně se pamětníkovi připomínat v případě neúspěchu (tj. pokud nezašle informovaný souhlas zpět ve smluvené lhůtě). V extrémních případech může takové odkládání významným způsobem zkomplikovat časový harmonogram celého výzkumu, proto je třeba v tomto ohledu vždy počítat s určitou časovou rezervou.

Druhou možností je získání elektronické kopie či originálu informovaného souhlasu prostřednictvím dostupných online prostředků. Dokument je v tomto případě narátorovi zaslán v elektronické podobě (typicky emailem), pamětník si jej vytiskne, ručně podepíše, poté oskenuje a zašle zpět tazateli (případně podepíše elektronicky např. prostřednictvím stylusu nebo za využití ověřené elektronické identity); výhodou tohoto způsobu je jednoduchost a rychlost, odpadají také možné problémy s fyzickým doručením (např. čekání na klasickou poštu v případě, že nahráváme rozhovor s někým ze zahraničí). Tento způsob je však současně poměrně netransparentní (existuje zde riziko zfalšování podpisu či možnost zpětné úpravy původního znění dokumentu) a představuje bezpečnostní hrozbu (získání podpisového vzoru v elektronické podobě – s výjimkou použití digitálního podpisu či identity) a vyžaduje také větší osobní iniciativu i technické znalosti na straně respondenta.

Posledním – byť spíše krajním a taktéž elektronickým – řešením je získat od pamětníka informovaný souhlas v jiné než písemné podobě, např. ústní či konkludentní formou, jejímž prostřednictvím se vyjádří přímo na záznam rozhovoru ve zvukové či obrazové podobě, což je z hlediska platné legislativy taktéž přípustné a dostačující.³⁴ Na druhou stranu takový souhlas s sebou nese riziko případného právního sporu, pokud nebude pamětník v budoucnu spokojen se zpracováním, archivací či využitím rozhovoru, který v rámci výzkumu poskytl.

Vedle dodržení procedurálních standardů je distančně vedený rozhovor specifický také v rovině aplikované etiky, předpokládá totiž mnohem větší míru empatie a trpělivosti na straně tazatele (ať už jde o časovou prodlevu nebo častější nutnost vysvětlování). Rovněž platí, že bychom se z etického hlediska při rozhovoru „na dálku“ měli snažit v maximálně míře vyjít vstříc požadavkům narátora, a to včetně respektování jeho přání rozhovor v této podobě vůbec nezrealizovat (tj. počkat až epidemiologická situace dovolí uskutečnění klasického rozhovoru za fyzické přítomnosti obou účastníků komunikačního aktu).

³⁴ Viz zákon č. 110/2019 Sb., o zpracování osobních údajů.

Závěrečné shrnutí „dálkového“ trilematu

Výše uvedené trilema bylo s ohledem na omezený rozsah tohoto textu načrtnuto jen ve velmi hrubých obrysech. Cílem bylo poskytnout alespoň základní vhled do problematiky distančně vedeného orálně-historického rozhovoru v čase „krizí“ (s důrazem na situaci kolem pandemie Covid-19), podrobný výčet všech jeho teoreticko-metodologických, technických i etických aspektů by nicméně již nyní vydal na samostatná skripta.

Distanční rozhovor je pro většinu členů orálně-historické komunity v současnosti zcela novou zkušeností, jasné zásady pro jeho vedení se proto budou teprve kodifikovat, k čemuž budou sloužit diskuse v rámci odborné a (v případě orální historie také hojně zastoupené) laické komunity. Již teď je však zřejmé, že tato forma interview nalezne v metodologii orálně-historického výzkumu v budoucnu své pevné místo, a to i přes kritiku většiny z řad příslušníků starší generace badatelů, která bude (zčásti oprávněně s odkazem na nenahraditelnost osobního kontaktu, částečně však také pod vlivem nostalgie či vlastní generační zkušenosti) nadále upřednostňovat reálný svět před tím virtuálním.³⁵

Osobní kontakt nepochybně zůstane jednou z klíčových charakteristik orální historie, která činí tuto metodu unikátní, současně však bude muset orální historie také čelit novým výzvám, které s sebou přináší digitální věk a aktuální společenský vývoj. Právě proto bude zajímavé sledovat, v jaké formě a do jaké míry se distančně vedený rozhovor v rámci orálně-historického výzkumu nakonec etabluje. To však ukáže teprve čas, resp. několik následujících let po skončení „času krizí“.

Použité zdroje / References

ABRAMS, Lynn. *Oral History Theory*. London : Routledge, 2016.

Archiving Oral History Dostupné z URL: <<https://www.oralhistory.org/archives-principles-and-best-practices-overview>> [Cit. 2021-04-06].

BOUDREAU, Matthew. *What Are the Benefits of Double-Ender Recording?* [Online] Dostupné z URL: <<https://www.thepodcasthost.com/editing-production/recording-a-double-ender/>> [Cit. 2021-04-01].

³⁵ Tato otázka byla opakovaně diskutována v rámci jednotlivých panelů VII. mezinárodní konference České asociace orální historie s podtitulem „Orální historie v čase krizí“, která se konala na Fakultě humanitních studií v Praze ve dnech 18.–19. 2. 2021. Online záznam celé konference je případným zájemcům dostupný na YouTube kanálu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Viz Konference „Orální historie v čase krizí“. [Online] Dostupné z URL: <<https://youtu.be/WrCXO18Wp-NY/>> [Cit. 2021-04-30].

BOYD, Doug – LARSON, Mary (eds.). *Oral History and Digital Humanities: Voice, Access, and Engagement*. New York : Palgrave Macmillan, 2014.

BRAME, Daniel. The Best Video Conferencing Software for 2021. [Online] Dostupné z URL: < <https://www.pcmag.com/picks/the-best-video-conferencing-software> > [Cit. 2021-03-23].

CAVE, Mark. Through Hell and High Water: New Orleans, August 29–September 15, 2005, *The Oral History Review*, vol. 35, no. 1, 2008, s. 1–10.

Consideration for Remote Oral History Interviewing. [Online] Dostupné z URL: < <https://www.oralhistory.org/wp-content/uploads/2020/10/Remote-interviewing-guidelines-10.8.2020.pdf> > [Cit. 2021-02-01].

DERUDDER, Kimberley. Which video conferencing mobile application to reduce your impact? 2021 Edition. [Online] Dostupné z URL: < <https://green-spector.com/en/which-video-conferencing-mobile-application-to-reduce-your-impact-2021/> > [Cit. 2021-04-05].

Doporučení pro bezpečný pohyb v kybersvětě. [Online] Dostupné z URL: < <https://www.nukib.cz/cs/infoservis/doporuzeni/1508-doporuzeni-pro-bezpecny-pohyb-v-kybersvete/> > [Cit. 2021-04-06].

FIROUZKOUHI, Mohammadreza – ZARGHAM-BOROUJENI, Ali – KAKO, Mayumi – ABDOLLAHIMOHAMMAD, Abdolghani. Experiences of civilian nurses in triage during the Iran-Iraq War: An Oral History, *Chinese Journal of Traumatology*, vol. 20, no. 5, 2017, s. 288–292.

HLAVÁČEK, Jiří. Promarněné naděje? Praktické a etické problémy orálně-historického výzkumu tzv. intelektuálních elit. In: MÜCKE, Pavel – BRYCHTA, Martin (eds.). *Na hranici mezi minulostí a přítomností: současné perspektivy orální historie*. Praha – Ostrava : Česká asociace orální historie – Ostravská univerzita, 2016, s. 109–122.

KELLY, Jason M. (2020) The COVID-19 Oral History Project: Some Preliminary Notes from the Field. *The Oral History Review*, vol. 47, no. 2, 2020, s. 240–252.

Konference „Orální historie v čase krizí“. [Online] Dostupné z URL: < <https://youtu.be/WrCXO18WpNY/> > [Cit. 2021-04-30].

KUHN, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha : Oikoymenh, 1997.

NEČAS, Pavel. Advokáti mrtvých – orální historie na poli soudního lékařství, *MEMO*, roč. 8, č. 1, 2018, s. 67–80.

NOSKOVÁ, Jana. Tazatel, dotazovaný – dočasní „přátelé“? *Biograf*, roč. 9, č. 35, 2004, s. 121–126.

PERKS, Robert – THOMSON, Alistair. *The Oral History Reader*. London : Routledge, 2015.

Remote Interviewing Resources. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.oral-history.org/>

remote-interviewing-resources> [Cit. 2021-02-03].

Remote Interviewing Webinar. [Online] Dostupné z URL: <<https://www.baylor.edu/library/index.php?id=974465>> [Cit. 2021-04-01].

VANĚK, Miroslav. *Around the Globe. Rethinking Oral History with Its Protagonists*. Prague : Karolinum, 2013.

VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008.

VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha : Karolinum, 2015.

O autorovi

Mgr. Jiří Hlaváček, Ph.D. působí jako výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a vědecko-pedagogický pracovník na Fakultě humanitních studií UK. Od roku 2018 je předsedou České asociace orální historie. Badatelsky se zaměřuje zejména na orální historii, metodologii kvalitativního výzkumu, digital humanities, paměťová studia a militární dějiny.

E-mail: hlavacek@usd.cas.cz